

О.А. Комарова, д-р екон. наук

Кіровоградський юридичний інститут Харківського національного університету внутрішніх справ

Теоретичні основи дослідження економічної природи освітнього потенціалу

В статті обґрунтовано сутність поняття „освітній потенціал суспільства” як освітнього потенціалу населення, сформованого матеріально-технічною базою, кадровими та фінансовими ресурсами системи освіти. Визначено, що освітній потенціал індивіду є єдністю його кількісних та якісних характеристик.

освітній потенціал, фонд освіти, інтелектуальний капітал, людський фактор, людський капітал, людський потенціал

Сучасні глобальні зміни у світі свідчать, що сфера освіти визначається та виокремлюється розвинутими країнами як пріоритетний напрямок соціально-економічного розвитку, як засіб забезпечення та підтримки конкурентоспроможності та лідуючих позицій на світових ринках, як один з гарантів національної безпеки. Сьогодні загально визнаним є залежність рівня розвитку та використання технологій від рівня інтелектуалізації суспільства, здатності продукувати, засвоювати та застосовувати нові знання. Все це нерозривно пов'язано з рівнем розвитку освітнього потенціалу.

В економічній літературі досі відсутня єдина точка зору щодо сутності поняття освітнього потенціалу. Аналіз літературних джерел дозволяє виокремити три основні напрямки вивчення сутності даного поняття.

Представники першого напрямку (В.А. Жамін, С.Л. Костанян, В.К. Розов та ін.) пропонують розглядати освітній потенціал як елемент національного багатства. Будучи елементом національного багатства, освітній потенціал виступає умовою матеріального та духовного виробництва. Тому його відтворення є невід'ємною та необхідною складовою суспільного відтворення. Підґрунтям для такого підходу стала теза, згідно з якою нагромадження знань людей – це багатство, що визначає розвиток виробництва, науковий та соціальний прогрес суспільства. В межах даного напрямку освітній потенціал ототожнюється з фондом освіти, як сукупністю нагромаджених

© О.А. Комарова, 2011

суспільством витрат на навчання, підвищення кваліфікації та перепідготовку сукупної робочої сили [1, с. 50-53, 75, 125-126].

Представники другого напрямку розглядають освітній потенціал як кількісну характеристику трудових ресурсів. Так, А.І. Анчишкін, визначаючи освітній потенціал як величину освіти, нагромадженої всіма працюючими, зайнятими у виробничій та невиробничій сферах народного господарства, підкреслює, що він може бути визначений у фізичному виразі і у вартісному виразі [2, с. 182].

Таким, чином представники перших двох напрямків зводять освітній потенціал лише до робочої сили за рахунок віднесення нагромадженого фонду освіти лише на зайняте в галузях економіки населення. Проте не можна заперечувати той факт, що освітнім потенціалом володіє і не зайняте трудовою діяльністю населення, в тому числі і та його частка, що знаходиться на обліку в державній службі зайнятості. Крім того, як

справедливо підкреслює І.Л. Каленюк „є категорії населення, чия виробнича діяльність не передбачається з різних причин. Але це не означає, що вони не здатні виконувати дуже важливі соціальні функції, які теж можуть проявитися в економічних результатах. Наприклад, інваліди можуть виконувати важливі функції щодо виховання, організації громадського руху, підтримки та ін.” [3, с. 70]. Тому більш плідною є точка зору Д.Б. Ескерова, який акцентує увагу є на тому, що освітній потенціал є узагальнюючим показником, що відображає сумарний обсяг знань, одержаний всім населенням на певний момент часу, та розрахований в людино-роках [4, с. 62].

Представники третього напрямку, такі як В.І. Марцинкевич та І.В. Соболева, трактують освітній потенціал як основоположний елемент нематеріального нагромадження, параметри якого визначають можливості та результати розвитку інтелектуального потенціалу держави. Зазначені автори, як і представники попередніх напрямків, пропонують розглядати освітній потенціал через фонд освіти. Проте відзначають, що останній відображає вартісну оцінку нагромаджених робочою силою знань, навичок і досвіду і, таким чином, являє не тільки кількісну, але й якісну характеристику освітнього потенціалу. Обґрунтовуючи цей підхід, В.І. Марцинкевич та І.В. Соболева виходять з того, що питомі витрати на освіту достатньо адекватно відображають зростання якості освіти протягом часу та відмінності в складності праці [5, с. 173]. Однак вартісна оцінка знань, навичок і досвіду є досить проблематичною, і може носити тільки приблизний характер внаслідок відсутності відповідних методик оцінки. Тому у вартісному аспекті фонд освіти слід розглядати як фінансову категорію, що відображає сукупність фінансових вкладень в освіту.

Таким чином, в науковій літературі склалося досить звужене тлумачення освітнього потенціалу, яке зводиться лише до його кількісної характеристики через фонд освіти та не відображає його якісних складових. Тому з метою всебічної характеристики освітнього потенціалу доцільно розглянути його через проєкції взаємопов'язаних з ним економічних категорій.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступне завдання: розглянути освітній потенціал через проєкції таких економічних категорій, як інтелектуальний капітал, людський капітал, людський фактор та людський потенціал. Дані проєкції дозволять виявити якісні характеристики освітнього потенціалу та перевизначити його в нових аспектах. Зокрема, проєкція інтелектуального капіталу сприятиме вивченню освітнього потенціалу в інформаційному аспекті, проєкція людського капіталу – в економічному аспекті, проєкція людського фактору – в особистісному аспекті, проєкція людського потенціалу – в соціальному аспекті.

Методологічним фундаментом дослідження стали методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, системний та комплексний підходи.

Розглянемо, які саме складові освітнього потенціалу визначаються через наведені вище проєкції.

Розвиток теорії інтелектуального капіталу обумовлений переходом від техногенного до антропотехногенного типу виробництва, при якому основним чинником його ефективної діяльності стають інтелектуальні здібності людини, рівень її освіченості та компетентності. Відбувається формування нової індустріальної технології, в якій стратегічним ресурсом стає розвинута особистість з адекватною культурою та етикою праці.

В науковій літературі склалися різні підходи до визначення сутності поняття інтелектуального капіталу. Так, на думку академіка А.А. Чухно, „інтелектуальний капітал найближчим часом стане головним критерієм оцінки компаній та установ, бо лише він здатний відобразити динаміку організаційної стійкості і процесу створення цінностей, ... акумулює наукові і професійно-технічні знання працівників, поєднує інтелектуальну працю та інтелектуальну власність ...” [6, с. 53]. В.Л. Іноземцев відзначає: „Інтелектуальний капітал являє собою дещо типу „колективного мозку”,

який акумулює наукові та звичайні знання працівників, інтелектуальну власність та нагромаджений досвід, спілкування та організаційну структуру, інформаційні мережі та імідж фірми” [7, с. 340]. Незважаючи на відмінності в підходах до трактування сутності поняття інтелектуального капіталу та його структури, більшість авторів підкреслюють, що саме інтелектуальний капітал визначає темпи та характер техніко-технологічного оновлення виробництва та його продукції. При цьому ключовим компонентом інтелектуального капіталу визнаються людські активи.

Провідна роль людських активів в структурі інтелектуального капіталу зумовлена їх первинністю по відношенню до інших його складових. Адже саме людські активи визначають „народження” інтелектуального капіталу. Враховуючи, що основою формування людських активів є загальноосвітня та професійна підготовка, безперервне оновлення знань, умінь та навичок, постійне підвищення культурного рівня, можна стверджувати, що інтелектуальний капітал визначається якісними характеристиками робочої сили, які формуються в процесі освітньої та пізнавальної діяльності людини. Отже, освітній потенціал та інтелектуальний капітал мають однакову природу походження, а саме: обидва виступають результатом освітньої та пізнавальної діяльності людини.

В процесі освітньої та пізнавальної діяльності людини формується головний неречовий компонент освітнього та інтелектуального капіталу – інтелект. Під інтелектом (від лат. *intellectus* – пізнання, розуміння, розум) розуміють здатність до мислення, раціонального пізнання. Природною основою формування інтелекту виступає людський розум. Відомий дослідник природи інтелектуального капіталу В.І. Гойло обґрунтував, що розум приймає активну участь в перевлаштуванні природи та суспільства через виконання важливої та складної суспільної місії – дослідження та пізнання оточуючого світу, узагальнення знань та їх порівняння з дійсністю. Таким чином, людський розум може набуватися як генетично, так і в процесі життєдіяльності, і тому характеризується власним соціально-економічним змістом [8, с. 71]. Людський розум визначає можливості формування інтелекту як стійкої структури формування й розвитку розумових здібностей індивіда, його моральних цінностей, життєвих позицій, творчої активності, моделей поведінки на базі знань, умінь і навичок. В психології інтелект прийнято ототожнювати з двома основними ступенями пізнавальної діяльності – чуттєвим та пізнавальним. Чуттєвий ступень пізнавальної діяльності пов'язаний з процесами сприйняття та запам'ятовування, логічний ступень – з процесами мислення та мовлення. Розвиток інтелекту забезпечується різними розумовими операціями: спостереження, порівняння, аналіз, узагальнення тощо. Завдяки розумовим операціям формуються наступні неречові компоненти інтелекту: початкові судження, уявлення, поняття, позиції, концепції, теорії та вчення. Дана послідовність компонентів інтелекту відповідає підвищенню складності їх змісту та значущості в інтелектуальному виробництві. Формування та розвиток найвищих ієрархічних рівнів інтелекту у вигляді концепцій, теорій та вчень є можливим лише за умови поєднання пізнавальної діяльності індивіду з його освітньою діяльністю. Це зумовлено тим, що лише високоосвічена людина, яка володіє достатнім багажем знань, здатна, по-перше, до формування істинних підходів до певних явищ, процесів і предметів на підставі узагальнення емпіричних понять і позицій, тобто до вироблення концепції; по-друге, до узагальнення достовірних знань, тобто до розробки теорії; по-третє, до вироблення практичних рекомендацій щодо дослідження будь-якого об'єкту, тобто до формулювання вчення. Таким чином, освітня діяльність людини забезпечує формування інформаційних ресурсів людини на підставі перетворення інформації суб'єктивного характеру в знання.

Спільність природи походження інтелектуального капіталу та освітнього потенціалу дозволяє стверджувати, що неречові компоненти інтелектуального капіталу, які формуються в процесі освітньої та пізнавальної діяльності людини будуть складати

основу і її освітнього потенціалу. Однак, враховуючи, що інтелектуальний капітал поряд з неречовими компонентами, які складають основу людських активів, містить інші види активів (ринкові активи, інфраструктурні активи, інтелектуальна власність), він є поняттям ширшим за освітній потенціал. Провідна роль людських активів в розвитку інтелектуального капіталу визначає освітній потенціал як провідну його складову.

Знання, які набуваються людиною в процесі загальноосвітньої та професійної підготовки, складають основу формування та розвитку не тільки інтелектуального капіталу, але й людського капіталу. Проте, якщо теорія інтелектуального капіталу визнає освітній потенціал як продукт освітньої та пізнавальної діяльності людини, то теорія людського капіталу обґрунтовує доцільність інвестицій в розвиток людини.

Засновники та послідовники теорії людського капіталу стверджують, що збільшення доходів власника людського капіталу забезпечується зростанням продуктивності його праці внаслідок підвищення освітнього, кваліфікаційного рівня, майстерності та компетентності завдяки відповідним інвестиціям. Таке зростання доходів забезпечується тісним кореляційним зв'язком заробітної плати та якості робочої сили, її здатністю переробляти ту чи іншу інформацію. Так, за К.Р. Макконелом та С.А. Брю: „Інвестиції в людський капітал – це будь-яка дія, яка підвищує кваліфікацію та здібності та, тим самим, продуктивність праці працівників. Витрати, які сприяють підвищенню чисті-небудь продуктивності можна розглядати як інвестиції, тому що поточні витрати здійснюються з тим розрахунком, що ці витрати будуть багаторазово компенсовані зростаючим потоком доходів в майбутньому” [9, с. 171]. Отже, інвестиції в людський капітал – це насамперед витрати на освіту та виробничу підготовку, оскільки саме вони являють собою спеціалізований вид діяльності, спрямованої на формування знань, умінь і навичок.

Таким чином, проекція людського капіталу відображає економічну ефективність вкладень у розвиток освітнього потенціалу: освітній рівень, знання та уміння їх використовувати, кваліфікація, професійна компетентність – капітал людини, що являє джерело додаткової вартості. Тому вартість найголовнішого національного багатства будь-якої держави – його громадян – визначається їх освітніми та професійними якостями. Нагромадження освітнього потенціалу, як і людського капіталу, відбувається як в процесі шкільного навчання, яке закладає базові знання та навички, так і під час професійного навчання та професійної діяльності. Причому знання та уміння, одержані на кожному рівні навчання, підвищують ефективність подальших інвестицій в людський капітал і, відповідно в освітній потенціал.

Проекції інтелектуального капіталу та людського капіталу, відображаючи освітній потенціал як внутрішню власність людини, не дозволяють виокремити сукупність особистісних характеристик індивіду, які формуються в процесі його освітньої діяльності. Однак в умовах визнання людини головною продуктивною силою поряд зі знаннями, кваліфікацією, професіоналізмом, особливої значущості набувають її особистісні характеристики. Саме вони визначають здатність людини до творчої та ефективної праці. За таких умов є доцільним виокремлення особистісних властивостей людини, які формуються в процесі її освітньої діяльності та складають особистісний аспект освітнього потенціалу.

В економічній літературі питання особистісних характеристик людини як головної продуктивної сили розглядаються в працях, присвячених різним аспектам людського фактору. Прихильники теорії людського фактору розглядають останній як сукупність соціальних, психологічних та біологічних властивостей людини, які визначають її здатність до праці певної складності та виявляються в конкретних результатах діяльності, а також гуманітарних характеристик [10, с. 5]. Підвищення значущості людського фактору зумовлено такими причинами: зростання технічної озброєності праці приводить в дію все більшу масу засобів виробництва високої

вартості, яка переноситься на товар (при цьому багаторазово підвищується ціна відповідальності працівника, яка залежить як від його кваліфікаційного рівня та професійної компетентності, так і від емоційної зрілості, відповідального ставлення до дорученої справи); суспільство все більше залежить від особистих якостей підприємців, менеджерів, інженерно-технічних працівників, їх порядності, чесності, відданості суспільним інтересам; забезпечення швидкої передачі інформації в умовах динамічного розвитку системно-економічних зв'язків вимагає від працівників ініціативності та відповідальності.

Наведені особистісні характеристики людини відносяться до складу гуманітарних якостей, які формуються головним чином в системі освіти. Їх наявність визначає творчу активність особистості, її творчий потенціал. Японські підприємці ще в середині ХХ століття з метою активізації творчого потенціалу своїх працівників почали приділяти пильну увагу їх безперервному навчанню та підвищенню кваліфікації. Внаслідок цілеспрямованої політики розвитку персоналу в Японії з'явилася нова формація працівників – з високим рівнем творчої ініціативи, сталою внутрішньою орієнтацією на продукування нових ідей.

Таким чином, освіта, орієнтуючись на виховання гуманістичної особистості у всій сукупності гуманітарних властивостей, є основою формування людського фактору та освітнього потенціалу. Це твердження можна пояснити за допомогою нормативно-ціннісного аспекту функціонування системи освіти, а саме: в процесі навчання у всіх ланках освітньої системи індивіду прищеплюються цінності, орієнтири, норми поведінки, ідеали, життєві принципи, які орієнтовані на формування його високих моральних якостей. При цьому цінності, по-перше, будучи образом життя, виступають ланцюжком, що поєднує індивіда та суспільство; по-друге, виступаючи соціальними, економічними, моральними, релігійними та іншими позиціями індивіда є підґрунтям для вибору ним цілей та мотивів, в тому числі у сфері професійної діяльності. Сукупність цінностей індивіда складає основу його духовного (внутрішнього) та зовнішнього (виробничого, сімейного, суспільного, політичного тощо) життя. Отже, особистісно-гуманітарні характеристики людини, які будучи основою людського фактору, формуються в процесі освіти та навчання і, таким чином, є невід'ємною складовою освітнього потенціалу.

Вивчення соціальної сутності освітнього потенціалу вимагає його розгляду через проекцію людського потенціалу. В науковій літературі сформувався два напрямки щодо визначення сутності людського потенціалу: економічний та соціальний. Представники економічного напрямку (Г.С. Беккер, Дж. Коулман, Л.І. Стрельнікова, П.В. Шихарев та ін.), розглядаючи людський потенціал як економічну категорію, зводять його до поняття людського капіталу. Представники соціального напрямку (Н.Н. Авдєєва, А.І. Ашмарін, О.І. Генисаретський, Т.П. Заславська, Т.В. Калініна та ін.) визначають людський потенціал як продукт духовного виробництва. Відповідно ключовим компонентом людського потенціалу визнається духовний розвиток індивіду. При цьому основними антропологемами людського потенціалу виступають знання, кваліфікація, культурно-ціннісні орієнтації, адаптованість до соціальної інфраструктури суспільства. Враховуючи, що ці людські якості формуються в процесі освітньої діяльності, можна стверджувати, що освітній потенціал та людський потенціал мають спільну природу походження. Прихильники соціального напрямку, наголошують, що поняття людського потенціалу фіксує як здатність до творчості, так і прагнення до самовдосконалення та саморозвитку. На їх погляд, сутність людського потенціалу є „соціальною як за походженням, так і за своїми проявами. Центральним компонентом в людському потенціалі ... є потенціал духовного розвитку людей” [11, с. 60-61]. Поділяючи підхід даних авторів, вважаємо, що доцільно розглядати соціальний аспект людського потенціалу в його взаємозв'язку з економічним аспектом. В цьому плані є плідними погляди А.С. Маркар'яна, який відзначає, що з економічної

точки зору людський потенціал – колективний суб'єкт суспільного виробництва, що має соціальну, демографічну, професійну, соціальну та кваліфікаційну структуру, взаємодія елементів якого забезпечує розвиток економіки. Проте одночасно він акцентує увагу на тому, що структура та зміст людського потенціалу обумовлені особливостями економічних відносин, а рівень його розвитку та реалізації детерміновані ступенем прогресивних змін в продуктивних силах суспільства [12, с. 10]. Такий підхід до людського потенціалу дозволяє обґрунтовувати взаємозв'язок потенціалу духовного розвитку людини або певної спільності людей, що формується в процесі освітньої діяльності та складає внутрішню сутність освітнього потенціалу, з її діяльністю як в трудовому процесі, так і поза ним. Отже, людський потенціал і, відповідно, освітній потенціал формуються та збагачуються в органічному взаємозв'язку об'єктивного та суб'єктивного. Це означає, що духовний потенціал, будучи внутрішньою сутністю освітнього та людського потенціалів, з одного боку є продуктом суспільного розвитку, сформованим в конкретному освітньому, культурному, економічному, політичному середовищі, а з іншого – діяльним суб'єктом суспільства в цілому та конкретної особистості зокрема.

Таким чином освітній потенціал – комплексне поняття, яке відображає:

- 1) проєкцію інтелектуального капіталу через наявність у людини інтелекту як неречової сутності освітнього потенціалу, що формується на основі людського розуму як генетично, так і протягом життєдіяльності людини, та виявляється в таких неречових компонентах як початкові судження, уявлення, поняття, позиції, теорії та вчення;
- 2) проєкцію людського капіталу через ефективність капіталовкладень в освіту, що виявляється на особистісному рівні – через підвищення рівня доходів з кожним рівнем навчання; на рівні підприємства – в підвищенні продуктивності праці і, відповідно зростанні прибутків; на рівні держави – в збільшенні національного доходу;
- 3) проєкцію людського фактору через сукупність особистісних характеристик індивіду, його творчу активність та ціннісно-мотиваційний потенціал;
- 4) проєкцію людського потенціалу через духовний потенціал людини та певної спільності людей.

Отже, освітній потенціал не можна зводити лише до його кількісного виміру як сукупність суспільних витрат на загальноосвітню та професійну підготовку населення, тобто до фонду освіти. Він є єдністю якісних та кількісних характеристик індивіду, які визначають відповідно його потенційні можливості до ефективної праці та загальну вартість або число років навчання у всіх складових системи освіти. Освітній потенціал людини – сукупність знань, умінь, навичок, які сформовані в процесі освітньої діяльності та визначають рівень її інтелектуального розвитку, особистісно-гуманітарні характеристики, соціальний інтелект, творчу активність, ціннісно-мотиваційний потенціал, здатність до продуктивної праці та рівень доходів. Індивідуальний освітній потенціал в своєму персоніфікованому прояві не може забезпечити кількісні та якісні зрушення в соціально-економічному, науково-технічному, культурному та політичному розвитку. Тому доцільно вести мову про сукупний освітній потенціал (колективу, галузі, регіону, держави) як спільність індивідуальних освітніх потенціалів, яка здатна забезпечити прогресивний розвиток певної сфери життєдіяльності суспільства.

Всебічне вивчення сутності освітнього потенціалу вимагає розгляду не тільки його персоніфікованого виразу у вигляді індивідуального або сукупного освітнього потенціалу, але й речових елементів, які характеризують економічний потенціал системи освіти – сукупність її можливостей щодо формування індивідуального та сукупного освітнього потенціалів відповідно з індивідуальними, суспільними та державними потребами. Складовими економічного потенціалу системи освіти є: матеріально-технічна база; кадрові ресурси; фінансові ресурси.

Таким чином, освітній потенціал суспільства – єдність кількісних (фонд освіти) та якісних (знання, уміння, навички, ціннісно-мотиваційний потенціал, соціальний інтелект, творчий потенціал) характеристик індивідуального або сукупного освітнього

потенціалу, які сформовані потенціалом системи освіти та визначають потенційні можливості їх носіїв до продуктивної праці, зростання індивідуальних заробітків та національного доходу.

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні сучасних принципів та закономірностей відтворення освітнього потенціалу суспільства.

Список літератури

1. Экономика народного образования : [учеб. для студ. пед. вузов] / [Жамин В. А., Костянян С. Л., Розов В. К., Усанов В. Н.] ; под. ред. С.Л. Костяняна. – [2-е изд.] – М. : Просвещение, 1986. – 336 с.
2. Анчишкин А. И. Прогнозирование роста социалистической экономики / А. И. Анчишкин. – М. : Экономика, 1973. – 294 с.
3. Каленюк І. Л. До питання про освітній потенціал України / І. Л. Каленюк // Економіка України. – 2001. – № 11. – С. 70-77.
4. Эскеров Д. Б. Региональные аспекты воспроизводства трудовых ресурсов / Д. Б. Эскеров. – М. : Наука, 1990. – 144 с.
5. Марцинкевич В. И. Экономика человека : учеб. пособ. / В. И. Марцинкевич, И. В. Соболева. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 286 с.
6. Чухно А. А. Интеллектуальный капитал: сущность, формы і закономірності розвитку / А. А. Чухно // Економіка України. – 2002. – № 11. – С. 53.
7. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia – Наука, 1998. – 640 с.
8. Гойло В. Интеллектуальный капитал / В. Гойло // МЭиМО. – 1998. – №11. –С. 68-77.
9. Макконел К. Р. Экономикс : в 2 т. / К. Р. Макконел, С. А. Брю ; пер. з англ. – Баку : Издательство „Азербайджан“, 1992. – Т. 1. – 399 с.
10. Бляхман Л. С. Качество работы: роль человеческого фактора / Л. С. Бляхман, В. А. Сидоров. – М. : Экономика, 1990. – 191 с.
11. Человеческий потенциал: опыт комплексного подхода / [Авдеева Н. Н. , Ашмарин И. И., Генисаретский О. И. и др.] ; под ред. И. Т. Фролова. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 176 с.
12. Маркарян А. С. Глобальная экономика и человеческий потенциал / А. С. Маркарян // Труд за рубежом. – 2003. – № 3. – С. 3-21.

О. Комарова

Теоретические основы исследования образовательного потенциала

В статье обоснована сущность понятия «образовательный потенциал общества» как образовательного потенциала населения, сформированного материально-технической базой, кадровыми и финансовыми ресурсами системы образования. Определено, что образовательный потенциал индивида является единством его количественных и качественных характеристик.

О. Komarova

Theoretical bases of research of educational potential

In the article grounded essence of concept «educational potential of society» as educational potential of population, formed by a material and technical base, skilled and financial resources of the system of education. It is certain that educational potential of individual is unity of his quantitative and high-quality descriptions.

Одержано 14.03.11